

Становище сільської школи на Чернігівщині в період німецької окупації за щоденником учителя с. Авдіївка Понорницького району Дмитра Браженка

Тематика воєнного повсякдення, в тому числі становище освіти у період окупації, сьогодні закономірно стала предметом зацікавлення та дослідження провідних наукових установ та істориків України [1; 2; 3]. Однак дана тема, як і всі інші аспекти Другої світової війни потребують подальшого збагачення джерелами особового походження. Саме вони створюють ґрунт для комплексного дослідження феномену війни насамперед в антропологічному, а не суто військовому, політичному чи економічному вимірах, що дає можливість зрозуміти внутрішні мотиви вчинків людини за умов, коли життя вибилося із звичайної колії мирного часу [4, с.17-18].

Основні характеристики цього унікального для вивчення історії воєнного повсякдення джерела та біографія Дмитра Захаровича Браженка вже оприлюднені нами, започатковане і повне видання щоденника [5; 6]. Усі цитати оригіналу щоденника до даної статті подані без жодної орфографічної чи синтаксичної редакції. Оскільки сторінки оригіналу щоденника не нумеровані і зшиті не в хронологічному порядку, в посиланнях виставлені не номери сторінок, а хронологічні дати.

26 грудня 1941 р. колишній радянський учитель історії та географії, кандидат у члени ВКП(б), Дмитро Браженко отримав при окупаційному режимі посаду завідуючого Авдіївською школою. Він навіть документ про своє призначення повністю переписав до щоденника, підкресливши цим значення посади для себе, тим більше що виграв її у конкурентній боротьбі із колегою Лазаренко Ольгою Андріївною. Які мотиви мав для цього автор щоденника? Адже зробити інтерпретацію джерела можна, лише зрозумівши особистість самого автора. Виходячи з тексту щоденника, мотиваційних імпульсів було принаймні декілька. По-перше, Дмитро Захарович був людиною амбіційною та

конформною, такі становлять опору державного апарату будь-якого авторитарного чи тоталітарного режиму. Влітку 1941 р. до приходу німецьких військ він добивався цієї посади так само послідовно [9, 11 серпня 1941]. А побічні завдання у процесі просування кар'єрними сходами, як то участь у розкуркуленні 1932 р. або агітація виїзду на примусові роботи до Німеччини у 1943 р. на Полтавщині, він пояснював для себе і нащадків існуванням відповідних законів, які він, зі свого боку, «не перекручував» [9, 16 вересня 1941].

По-друге, призначення на посаду завідуючого школою певним чином захищало автора від потрапляння до «чорних списків» окупаційної влади як комуністичного активіста, учасника колгоспного руху. Цей страх абсолютно виправданий, а не надуманий, оскільки він був зятем і жив приймаком у колишнього голови колгоспу Петра Мусійовича Жука (якого влітку 1942 р. таки розстріляли німці) та свояком розстріляного у перші дні окупації Федора Чепурного (директора МТС і чоловіка Євгені – сестри жінки Браженка – Дуні) [7]. Тому Браженко так панічно боявся наклепів розкуркулених односельців і появи партизан, що в рівній мірі могло закінчитися для нього розстрілом.

По-третє, посада директора давала можливість на отримання продуктового пайка за твердими цінами, а в тих умовах це давало надію на виживання сім'ї, оскільки невелика кількість відпрацьованих у общинному господарстві (колишньому колгоспі) трудоднів не забезпечувала родину хлібом, на ринку вівся виключно натуральний продуктообмін.

Не можна відкидати і того факту, що Дмитру Браженку щиро подобалося вчителювати (а не працювати колгоспним чорноробом, маючи вищу освіту, що в селі тих часів траплялося нечасто), він всерйоз переймався неушкодженістю майна школи, під час підпалу німцями школи у с. Вергунах на Полтавщині при відступі 1943 р. автор щоденників сміливо кинувся її рятувати. Як бачимо, Дмитро Браженко мав достатньо мотивів, щоб застосовувати свою

індивідуальну стратегію виживання у тих нелюдських умовах, створених за військового протистояння гітлерівського та сталінського режимів у 1941 р.

Приймаючи школу, новий директор перелічує все її нехитре начиння, крім самого будинку, погребу та сараїв збереглися: 3 столи, 16 лав, 2 ослони, 5 дощок, 2 рахівниці, 9 віконних шибок. А де ж поділися всі парти, стільці, начиння кабінетів авдіївської середньої школи? Все розтягли селяни по домівках. Уважно стежачи за всіма справами школи, Браженко знав, чиїх то рук справа, і розпочав складати списки жителів села, що брали участь у пограбуванні школи. Для нього така поведінка свідчила про невігластво односельців. Вже наступного дня від імені сільуправління була написана об'ява про необхідність негайного повернення майна школи, спроби ухилитися каралися за законами військового часу [9, 28 грудня 1941]. Оголошення повторювали як у церкві, так і в обшинному дворі (колишньому колгоспі) «Веселий Гай». З соромом селяни почали зносити розтягнуте по дворах майно, починаючи з музичних інструментів, закінчуючи лижами та ковзанами, які поверталися з особливою неохотою. Дмитро Захарович як фахівець особливо радів появі атласу СРСР. Але збирання шкільного майна не обійшлося без наживанням ворогів: «Так і тепер чомусь окремі громадяни стали нарікати на мене і кричати на всі лади, взиваючи часто непристойними словами. І це здійсмають гамір ті баби, які найбільше потягли шкільного майна. Враховуючи їх несвідомість і дурість я не зацікавлений донести про них в старостат». [9, 3 січня 1942] На початку січня 1942 р. автор щоденників складає кошторис ремонту школи, власноруч вставляє шибки у вікна, бо сидіти склавши руки не звик. Підтримки з боку громадськості села не відчував.

Аж ось 11 лютого 1942 р. нагрянуло повідомлення про початок шкільних занять з 15 лютого. Стало відомо, що відкривають 4-річну школу (до цього автор щоденника не вірив, що німці обмежать навчання тільки початковою освітою). Підрахували, що в Авдіївській школі буде відкрито сім класів, а столів вистачало тільки на два. Дмитро Захарович майже щодня їздив у Понорницю (районний центр) з'ясовувати розпорядження з приводу відкриття

шкіл. Виявилося, що учителями не дозволено працювати колишнім комсомольцям і членам партії. Кожного претендента на вчительство мали перевіряти в Сосницькій комендатурі. Майже всі радянські педагогічні кадри підпадали під ці категорії, тому пропонувалося набрати молодих вчителів без досвіду роботи. Автор щоденників надав документи щодо своєї партійної приналежності. З комсомольського віку він вже вийшов (мав 30 років), а до партії прийняти ще не встигли. Але Д.З. Браженко брав участь у кампанії з розкуркулення, і його перебування на посаді залишалося під питанням. При цьому конкуренція за отримання посади зростала: «Здивував сьогодні мене толк одної людини, що хоче робити в школі. В одному місці він заявив, що колиб Браженка убили, то його поставили б завшколою. Безглузда і дурна та людина коли бажає моєї крові. Кровожадна гієна і не що інше. А ще має освіту за учительський інститут» [9, 16 лютого 1942].

Окремі розпорядження були зовсім безглуздими – з ідеологічних причин дозволялося користуватися тільки дореволюційними підручниками. Але навряд чи вдалося б такі роздобути, адже вони були заборонені і давно вилучені звідусіль радянською владою.

Відкрити школу 15 лютого звичайно не вдалося, в другій половині місяця якраз закипіла робота: возили та різали дрова для опалення, білили класи, збивали столи, ослони, склили вікна, вимивали школу. Все це лягло на плечі колгоспників двох авдіївських господарств (за трудодні, як і при радянській системі). 25 лютого відбулася перша нарада вчителів школи. Підбір кадрів автор щоденників вважав невдалим, адже з семи вчителів лише двоє – він і Кочкарда, мали досвід роботи. Зате планування спрощувалося, і завідуючий школою отримував значні повноваження.

Перший дзвоник у школі припав на 27 лютого 1942 р. Явка дітей до школи дорівнювала 25 % від заявлених у списках, що завідуючий пов'язував з необізнаністю селян. Проте вже в наступні дні з'ясувалося, що батьки не хочуть віддавати дітей до школи, особливо четверокласників (завідуючий школою вів один з 4-х класів), оскільки їх можна було залучити до роботи по господарству

нарівні з дорослими. Однак Дмитро Браженко вважав справою честі зосередити всі свої зусилля на залученні дітей до навчання і ввечері у заметіль бігав по хатах на окраїнах села (одні назви – Забігайлівка і Чепурнівка говорять за себе), роз'яснюючи батькам важливість науки для подальшої долі дітей [9, 5 березня 1942]. Однак добитися покращення відвідуваності школи практично не вдалося. З початком весняних сільськогосподарських робіт ситуація тільки погіршилася. Діти наймалися пасти кіз, а Дмитро Захарович обурювався: «Науку міняють на пастушество. Дивна поведінка їх батьків! Хіба не можна обійтись без цього учня якихось три неділі? Інші батьки спираються на те що не хоче їх дитина ходити в школу. Не хоче треба заставити. Ви ж батьки, а не нейтрати.» [9, 24 квітня 1942]

Автор щоденників нарікав, що змушений був «товктися на одному місці», бо давати новий матеріал при відсутності більшості класу не мало сенсу. Але окремі батьки були незадоволені тим, що він давав «непосильний матеріал» для четвертого класу. Дмитро Захарович нарікав на несумлінну працю попередніх учителів, оскільки учні не тільки не знали таблиці множення, але й назв місяців та їх належності до пор року. [9, 9 квітня 1942]

З перших же днів роботи школи у віруючого колеги Кочкарди з'явилася ідея повісити у школі ікони (в будинку клубу вже відправляли церковну службу). Однак радянська атеїстична пропаганда глибоко врзалася у свідомість Дмитра Браженка, який сподівався, що у Німеччині школа позбавлена релігійної пропаганди: «Молись в церкві, учись в школі. Там ікони, а тут учебні прилади, картини, карти повинні бути богом». [9, 6 березня 1942] Розбіжності у релігійних поглядах Дмитра Браженка з його колегою та старостою села приводили до подальших конфліктів. Кочкарда відпускав дітей з уроків під час релігійних свят, з уроків співу під час посту. Браженко звинувачував його у «розгільдяйстві» та недисциплінованості, мотивуючись тим, що спеціальних наказів зверху з цього приводу не було, а співи можна замінити арифметикою. Староста був на боці Кочкарди, закидаючи Браженку «більшовицьку струнку». [9, 21 березня 1942]

10 березня 1942 р. Дмитру Браженку вдалося у Понорниці поспілкуватися з інспектором наросвіти Новгород-Сіверської округи («гебіти») Ніною Павлівною Зюсковою. З'ясував найболючіше питання – ставки учителів: вони коливалися в залежності від освіти (частина кадрів мала лише середню) та стажу від 300 до 360 крб. За завідування школою додавалося ще 100 крб. Отже, заробітна плата Дмитра Браженка становила 430 крб. (з яких вираховувався прибутковий податок у 10 %) , що за цінами на ринку того часу дорівнювало двом пудам хліба. Завідуючий та учителі працювали не заради зарплати, їх рятував пайок, що надавався у вигляді борошна за твердою ціною.

Дозволено було користуватися радянськими підручниками, але викресливши і заклеївши все «шкідливе в настоящий момент». Малися на увазі всі кліше радянської ідеології та портрети Сталіна. Для вихованого в душі радянської ідеології Браженка це було болісно: «Днем закреслював і заклеював шкідливе для учнів в даний момент. Коли ще якбудьто вчора говорив про великого й мудрого Сталіна, а сьогодні приходиться його ім'я закреслювати. Від непривички аж не віриш цьому і відчуваєш, що робиш великий злочин» [9, 15 березня 1942].

В школі було настільки холодно, що вода замерзала навіть у канцелярії. Директор заняття проводив в кожусі. Санітарний лікар та інспектор наросвіти відвідали школу: «Було указано на антисанітарний стан учнів, що вони зачімаються в верхньому одязі і частина з них не стрижені». [9, 24 березня 1942] Дмитро Захарович сподівався усунути ці недоліки в роботі школи. Ще одна перевірка нагрянула у травні, Зюскова Ніна Павлівна відвідала уроки, побувала на уроці німецької мови Дмитра Захаровича (німецька вивчалася з другого класу), однак жодних зауважень нікому не висловила [9, 5 травня 1942].

Навчальний рік закінчився 20 травня, але оскільки він тривав лише три місяці, було вирішено не переводити учнів у наступні класи, а залишити у попередніх. Учителям призначили відпустку у 12 днів, з розрахунку по 4 дні за відпрацьований місяць, решту часу до початку навчання вони мусили

працювати в обшинному дворі. Завідуючому залишили посаду та оплату у 100 крб., яку потім підняли до 300 крб., але ціна пуда хліба вже зросла до 400 крб.

До Понорниці прийшла новина про плани на відкриття у наступному навчальному році семирічних шкіл, в тому числі у с. Авдіївка. На ремонт школи, було виділено близько 9 тис. крб. Ремонтом школи і займався влітку Дмитро Захарович.

У липні 1942 р. у м. Новгород-Сіверському були влаштовані курси для вчителів. Історикам була прочитана історія України від стародавніх часів до 1917 р., географам – географія Нової Європи і України. Викладачі німецької мови були поділені на дві групи для I-IV кл.; і для V-VII кл. Курси відвідували молоді учителі, що не мали педагогічної освіти. Браженко боявся конкуренції і вважав, що двохтижневі курси не замінять базової освіти, і не можуть надавати право працювати у середній школі [17 липня 1942].

Однак у серпні плани Дмитра Браженка різко змінилися. 21 серпня 1942 р. він змушений був із дружиною та дітьми виїхати із с. Авдіївки Чернігівської області до своєї рідні в с. Ново-Аврамівку Хорольського району Полтавської області. Причиною переїзду стало посилення німцями репресій в селі Авдіївка, від яких постраждала родина дружини Євдокії: були розстріляні батько – Жук Петро Мусійович (колишній голова колгоспу «Перемога») та брат – Жук Назар Петрович (учитель, член підпільної групи у с. Верби Понорницького району) [6]. За день до цього Д. Браженко передає школу Стебліні Олексію Івановичу, отримує розрахунок і найцінніше – пайок за серпень у розмірі 27 кг. борошна, а також продає райнаросвіті свій диван за 600 крб. Його подальша педагогічна діяльність продовжиться вже на Полтавщині, що дає змогу історика порівняти стан освіти в окупаційний період у зоні військової управління (на Чернігівщині) та в Райхскомісаріаті «Україна» (на Полтавщині) на основі щоденника.

Отже, щоденник учителя Дмитра Захаровича Браженка є унікальним джерелом з історії окупації України, в тому числі з проблеми шкільної освіти.

Факти влаштування окупантами лише початкової освіти із пропагандистськими обіцянками запровадження середньої, цензури підручників, критерії відбору учителів висвітлені у науковій літературі за допомогою документів окупаційної влади [1; 2; 3] та преси [8]. Однак саме щоденник Дмитра Браженка надає можливість з'ясувати мотиви радянського громадянина до обіймання посади завідуючого школи в окупаційний період, ставлення селянства до шкільної освіти, внутрішнє життя школи, відносини з вищим керівництвом, умови навчання дітей та підготовки педагогічних кадрів, ставлення учителів до релігійного питання і багато інших, що становлять суть дослідження воєнного повсякдення.

Джерела та література

1. Гінда В. Культура, освіта і спорт під час окупації // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова колегії), Г.В. Боряк, Ю.А. Левенець, В.М. Литвин, О.Є. Лисенко (відп. ред.), О.С. Онищенко, О.П. Реєнт, П.Т. Тронько. НАН України. Інститут історії України. – К.: НВП "Видавництво "Наукова думка, НАН України", 2011. – Кн. 1. – С. 697-732.
2. Гінда В. Освітня політика нацистів в райхскомісаріаті «Україна» // Сторінки воєнної історії України: Зб. Наук. Статей / Відп. ред.. В.А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. – Вип. 15. – К., 2012. – С.71-75.
3. Шайкан В. Українська освіта в добу гітлерівської окупації як засіб ідеологічного протистояння (за матеріалами вітчизняних архівосховищ) // Сторінки воєнної історії України: Зб. Наук. Статей / Відп. ред.. В.А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. – Вип. 11. – К., 2008. – С.211-217.
4. Лисенко О. Історія повсякденності як галузь наукового знання (повсякденна історія війни: методологічні нотатки) // «Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 11-19.
5. Еткіна І. Чернігівщина напередодні німецької окупації очима сільського вчителя (Дмитра Захаровича Браженка) // Сіверянський літопис. – 2012. – №3-4. – С.44-60.
6. Еткіна І. Понорницький край Чернігівщини на початку німецької окупації (за щоденником Дмитра Захаровича Браженка) // Сіверянський літопис. – 2013. – №2. – С.71-89.
7. Інтерв'ю з Лазаренком Анатолієм Миколайовичем (онуком автора щоденників).
8. Греченко Г. Чернігівщина на шпальтах окупаційних газет // Сіверянський літопис. – 1999. – №2. – С.82-102.
9. Щоденник Д.З. Браженка. Рукопис.